

Tomasz M. Jankowski
Wrocław

Ruchliwość społeczno-zawodowa Żydów i formowanie się gospodarstw żydowskich w Piotrkowie Trybunalskim w latach 1808–1870

Niniejszy artykuł stanowi drugą część studium¹ poświęconego małżeństwom żydowskich w Piotrkowie Trybunalskim. W pierwszej części omówiłem zagadnienia dotyczące m.in. średniego wieku zawarcia małżeństwa, powtórných małżeństw, sezonowości oraz czasu trwania wdowieństwa. Przedstawiłem również stan badań oraz krytykę źródeł² – aktów ślubu Żydów z lat 1808–1870. W drugiej części pracy skoncentrowałem się na aspektach społecznych i ekonomicznych wpływających na decyzję o zawarciu małżeństwa, a następnie stworzeniu nowego gospodarstwa domowego. Oba zagadnienia pozostają praktycznie w ogóle niezbadane w świetle historycznych źródeł statystycznych z pierwszej połowy XIX wieku dotyczących Żydów. Jedynie Agnieszka Zielińska oraz Artur Markowski omówili ruchliwość społeczno-zawodową na podstawie aktów ślubów Żydów z Torunia (1795–1850) oraz Suwałk (1827–1834)³. Uwagę strukturodom rodzinnym w gospodarstwach domowych poświęcili Jakub Goldberg, Rafał

¹ Tomasz M. Jankowski, *Małżeństwa Żydów w Piotrkowie Trybunalskim w latach 1808–1870*, „Przeszłość Demograficzna Polski” (dalej: PDP) 37, 2015, s. 39–92. Część badań przeprowadzona została w ramach grantu International Institute for Jewish Genealogy.

² Podobnie jak w części pierwszej, podstawą źródłową są akta stanu cywilnego wyznania mojżeszowego z Piotrkowa Trybunalskiego oraz listy płatników składek bóżniczych: Archiwum Państwowe w Łodzi (dalej: APL), Akta stanu cywilnego w Piotrkowie (340/0), 1808–1825; APL, Akta stanu cywilnego gminy żydowskiej w Piotrkowie Trybunalskim (1626/0), 1826–1881; APL, Piotrkowski Rząd Gubernialny. Anteriora, sygn. 2544–2550, 3216–3218; Archiwum Państwowe w Piotrkowie Trybunalskim, Akta stanu cywilnego Okręgu Bożniczego w Piotrkowie Trybunalskim (333/0), 1856–1881.

³ Agnieszka Zielińska, *Przemiany struktur demograficznych w Toruniu w XIX wieku i na początku XX wieku*, Toruń 2012, s. 101–110; Artur Markowski, *Między wschodem a zachodem*.

Mahler, A. Markowski⁴. Wszystkie badania wykazały spore podobieństwo zachowań Żydów do nieżydowskiej większości z miast, takich jak Poznań, Warszawa czy Opole⁵: tendencje do doboru partnera w obrębie własnej grupy społeczno-zawodowej oraz dominującą neolokalność⁶. Podobieństwa te są o tyle istotne, o ile uderzają w tradycyjny obraz zwyczaju kestu, czyli przyjmowania zięciów i synowych pod opiekę teściów, jako powszechnie sprzyjającego przełamywaniu barier społecznych i powstawaniu gospodarstw wielorodzinnych. Żydzi w Piotrkowie Trybunalskim zachowywali się podobnie jak społeczności opisane w wyżej wspomnianych badaniach.

Ruchliwość społeczno-zawodowa

Badania ruchliwości społeczno-zawodowej mogą być oparte na aktach ślubów jedynie, gdy struktura zawodowa zarejestrowanych w nich ojców z podanym zawodem odpowiada ogólnej strukturze zawodowej, tzn. nie została zdeformowana selektywną rejestracją. Na podstawie analizy list płatników i zwolnionych ze składek bóżniczych udało mi się ustalić, że struktura zawodowa piotrkowian była stabilna⁷. W świetle najdokładniejszej listy z 1865 roku rodziny rzemieślnicze stanowiły około 20% populacji, natomiast rodziny handlujących około 35%⁸.

Rodzina i gospodarstwo domowe Żydów suwalskich w pierwszej połowie XIX wieku, Warszawa 2008, s. 135–137.

⁴ Rafał Mahler, *Jidn in amolikh Polin in liht fun cifern* [Żydzi w dawnej Polsce w świetle cyfr], Warszawa 1958, t. 1–2; Jakub Goldberg, *Die Ehe bei den Juden Polens im 18. Jahrhundert*, „Jahrbücher für Geschichte Osteuropas” 31, 1993, s. 483–515; Artur Markowski, *Gospodarstwo domowe Żydów nowogródzkich w pierwsze połowie XIX wieku*, [w:] *Rodzina i gospodarstwo domowe na ziemiach polskich w XV–XX wieku. Struktury demograficzne, społeczne i gospodarcze*, red. Cezary Kukło, Warszawa 2008, s. 471–488.

⁵ Krzysztof Makowski, *Rodzina poznańska w I połowie XIX wieku*, Poznań 1992; Stefania Kowalska-Glikman, *Ruchliwość społeczna i zawodowa mieszkańców Warszawy w latach 1845–1861 na podstawie akt stanu cywilnego*, Wrocław i in. 1971; Elżbieta Kościak, *Mobilność społeczno-zawodowa ludności Opola w drugiej połowie XIX i na początku XX w.*, „Śląski Kwartalnik Historyczny «Sobótka»” 43, 1988, s. 299–319.

⁶ Mieszkanie nowożeńców po ślubie w osobnym gospodarstwie domowym od gospodarstwa rodziców panny i pana młodego.

⁷ Zob. część pierwsza studium, przypis 13.

⁸ Lista płatników składek z 1865 roku zawiera również informacje o zwolnionych z podatku. Wcześniejsza badana lista, z 1851 roku, niewiarygodnie oddaje strukturę zwolnionych z podatku – zalicza większość zwolnionych do grona wyrobników, wśród najuboższych rzemieślników i handlarzy miałyby być tylko 0,9%. Struktura zawodowa płatników składek z 1851, 1861 i 1865 roku jest zbliżona. Podobne proporcje między liczbą rzemieślników a handlujących rejestrowana jest wśród szczekocińskich kawalerów w latach 1808–1913 (od 21% do 55%) oraz suwalskich w latach 1827–1834 (od 21% do 55%, *sic!*). Odwrotne proporcje występują jednak wśród płatników składek w Suwałkach w 1842 roku: 42% do 16% oraz w spisie Żydów z Poznania z 1789 roku: 28% do 17%. A. Markowski, *Między* [2], s. 135, 178; Mieczysław Kędelski, *Liczebność i struktura*

Okazuje się, że struktura zawodowa ojców i teściów kawalerów (część pierwsza studium, tabela 10) odwzorowuje w ogólnych ramach te liczby i to mimo że zawód został podany tylko w 30–40% przypadków. W wypadku kawalerów chętniej musiały być zgłaszane zawody rzemieślnicze. Ogólna zgodność struktury zawodowej ojców panów i panien młodych ze strukturą zawodową ustaloną na podstawie list płatników składek bóżniczych pozwala na przyjrzenie się strategii doboru nowożeńców przez pana młodego z uwzględnieniem zawodu teścia oraz dziedziczenie zawodu przez pana młodego po ojcu.

Aby określić, czy narzeczeni chętniej dobierali się (byli dobierani) w pary, jeśli kawaler oraz jego teść wykonywali ten sam zawód, dane z tabel 1 i 2 należy odnieść do danych o ogólnej strukturze zawodowej. Brak wpływu statusu społeczno-zawodowego na dobór nowożeńców przejawiałby się tym, że każda z grup społecznych dobierałaby partnerów zgodnie z ogólną strukturą zawodową. Tymczasem porównanie takie pokazuje, że najsilniejsze tendencje endogamiczne społeczno-zawodowe występowały u kupców – na 9 kupców aż 6 ożeniło się z córkami kupców, a dwóch z pozostałej trójki z córką bogatego handlarza skórami oraz córką rzeźnika. Córki kupców w 7 na 13 wypadków wyszły za mąż we własnym gronie (w tym za jednego syna kupieckiego pozostającego na utrzymaniu rodziców), w dwóch wypadkach zostały wydane za przedstawicieli prestiżowych gminnych zawodów urzędniczych: kantora i „pisarza”. Pozostali, biedniejsi, handlarze w mniejszym stopniu kierowali się kluczem zawodowym w doborze żony. O tym, że wyższa pozycja społeczna w danym zawodzie sprzyja tendencjom endogamicznym, świadczą zachowania rzemieślników: podczas gdy rzemieślnicy w 32% żenili się z córkami rzemieślników, czeladnicy i terminatorzy wstępowali najczęściej w związki z córkami wyrobników (3 na 10). Jedyne jeden czeladnik ożenił się z córką rzemieślnika⁹. Nieposiadający stałego zajęcia i fachu – wyrobnicy – żenili się przede wszystkim z córkami wyrobników i rzemieślników. Żołnierze w trzech na pięć wypadków żenili się z córkami wyrobników.

społeczno-gospodarcza ludności żydowskiej w Poznaniu w drugiej połowie XVIII wieku, PDP 20, 1997, s. 25; Lech Frączek, *Ludność parafii szczekocińskiej w latach 1808–1914 w świetle ksiąg metrykalnych*, praca doktorska napisana pod kierunkiem prof. dr. hab. Piotra Franaszka, Kraków 2010, s. 219. O dominacji rzemiosła i handlu zob. również: Władysław Ćwik, *O sytuacji prawnej drobnomieszczanstwa w Królestwie Polskim*, [w:] *Drobnomieszczanstwo*, red. Stefania Kowalska-Glikman, t. 1, Wrocław 1984, s. 30; Barbara Stępniewska-Holzer, *Żydzi w miasteczkach guberni witebskiej w połowie XIX w. Zaludnienie i struktura zawodowa*, „Przegląd Historyczny” 90, 1999, s. 461.

⁹ Wśród zawodów ojców panien młodych nie został wyróżniony żaden czeladnik. Być może rejestrujący nie uznawał za stosowne wyróżnianie tej pozycji społecznej.

Tabela 1. Liczba zawartych małżeństw obustronnie pierwszych u Żydów w Piotrkowie Trybunalskim w latach 1808–1867 według zawodu pana młodego i ojca panny młodej

Zawód lub dział zatrudnienia pana młodego	Zawód lub dział zatrudnienia ojca panny młodej										
	ogółem	handel		przemysł	przy rodzinie	rzemiosło	usługi	wyrobnik	inne	ubogi	
		ogółem	niekupy								kupy
handel											
ogółem	24	16	8	8	1	–	2	5	–	–	–
niekupy	15	9	7	2	1	–	1	4	–	–	–
kupy	9	7	1	6	–	–	1	1	–	–	–
urzędnicy	2	2	–	2	–	–	–	–	–	–	–
przemysł	16	4	3	1	2	–	4	2	4	–	–
przy rodzinie	13	3	1	2	1	1	3	4	–	–	1
rzemiosło											
ogółem	82	7	7	–	11	–	24	17	20	1	2
terminatorzy	6	1	1	–	1	–	–	–	2	–	1
czeladnicy	4	–	–	–	1	–	1	1	1	–	–
pozostali	71	6	6	–	9	–	23	16	17	–	1
usługi	30	7	5	2	3	–	9	5	5	–	1
wyrobnik	22	3	3	–	–	–	9	1	9	–	–
żołnierz	5	1	1	–	–	–	–	–	3	–	1
inne	3	2	2	–	1	–	–	–	–	–	–

Tabela 2. Procentowy udział zawartych małżeństw obustronnie pierwszych u Żydów w Piotrkowie Trybunalskim w latach 1808–1867 według zawodu pana młodego i ojca panny młodej

Zawód lub dział zatrudnienia pana młodego	Zawód lub dział zatrudnienia ojca panny młodej										
	ogółem	handel		przemysł	przy rodzinie	rzemiosło	usługi	wyrobnik	inne	ubogi	
		ogółem	niekupy								kupy
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
handel											
ogółem	100,0	66,7	33,3	33,3	4,2	–	8,3	20,8	–	–	–
niekupy	100,0	60,0	46,7	13,3	6,7	–	6,7	26,7	–	–	–
kupy	100,0	77,8	11,1	66,7	–	–	11,1	11,1	–	–	–
urzędnicy	100,0	100,0	–	100,0	–	–	–	–	–	–	–
przemysł	100,0	25,0	18,8	6,3	12,5	–	25,0	12,5	25,0	–	–
przy rodzinie	100,0	23,1	7,7	15,4	7,7	7,7	23,1	30,8	–	–	7,7

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
rzemiosło												
ogółem	100,0	8,5	8,5	–	13,4	–	29,3	20,7	24,4	1,2	2,4	
terminatorzy	100,0	16,7	16,7	–	16,7	–	–	–	33,3	–	16,7	
czeladnicy	100,0	–	–	–	25,0	–	25,0	25,0	25,0	–	–	
pozostali	100,0	8,5	8,5	–	12,7	–	32,4	22,5	23,9	–	1,4	
usługi	100,0	23,3	16,7	6,7	10,0	–	30,0	16,7	16,7	–	3,3	
wyrobnik	100,0	13,6	13,6	–	–	–	40,9	4,5	40,9	–	–	
żołnierz	100,0	20,0	20,0	–	–	–	–	–	60,0	–	20,0	
inne	100,0	66,7	66,7	–	33,3	–	–	–	–	–	–	

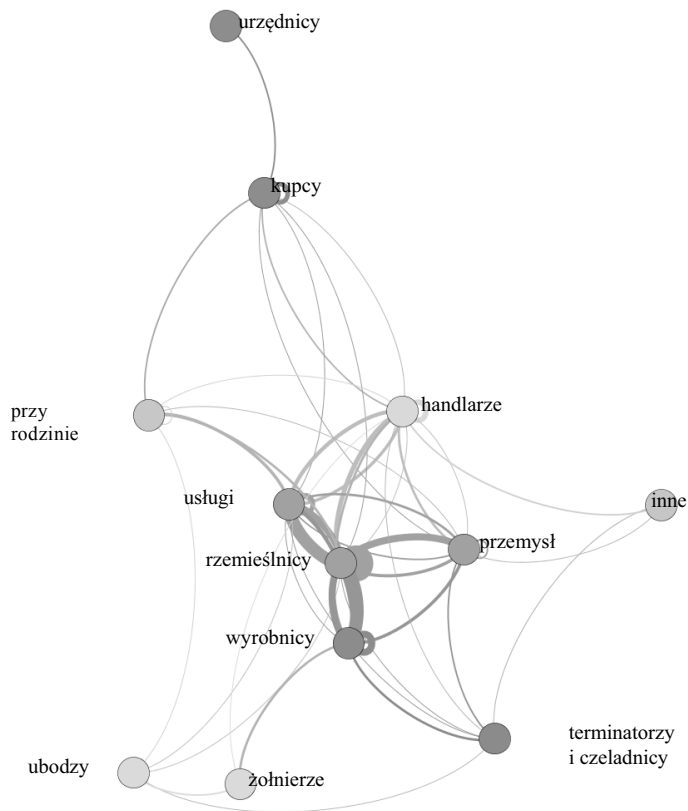
Dokładna analiza statystyczna sieci powiązań (*social networking*) nie jest możliwa ze względu na niewielką liczbę obserwacji, możliwa jest jednak wizualizacja powiązań między grupami zawodowymi z tabeli 1 (wykres 1), wyróżnienie ogólnych linii podziału między grupami i tym samym ich podziału na moduły¹⁰. W wykresie punkty odpowiadają grupom, natomiast odległość między nimi odpowiada częstotliwości relacji. Kolory punktów odpowiadają modułom łączącym grupy o silniejszych wzajemnych powiązaniach¹¹. Wykres 1 wizualizuje, na ile bardziej trafne do opisu zjawisk ruchliwości społeczno-zawodowej jest stosowanie określenia „krąg” niż „warstwa”, sugerującego dwubiegunową hierarchię w badanej społeczności, w której każda warstwa jest bliska dwóm innym, niższej i wyższej w hierarchii. Częstość powiązań matrymonialnych między przedstawicielami poszczególnych grup zawodowych pozwala na zakreślenie ogólnych ram przestrzeni społecznej ludności żydowskiej Piotrkowa Trybunalskiego i wydzielenie pięciu kręgów (modułów):

1. Najniższy krąg ubogich, żołnierzy, którego przedstawicielom zazwyczaj udawało się wżeniac w krąg drugi (wyrobników).
2. Pośredni krąg terminatorów, czeladników, wyrobników, właścicieli małych fabryk mydła, skór, farb, któremu znacznie bliżej było do kręgu trzeciego niż pierwszego.
3. Środkowy krąg drobnych rzemieślników z własnym warsztatem, nauczycieli, furmanów, faktorów, muzykantów.
4. Krąg handlarzy, przekupni, tandeciarzy. Z racji zbliżonego poziomu prestiżu najsilniejsze związki łączyły go z kręgiem trzecim.

¹⁰ Wykres został sporządzony w programie Gephi na podstawie danych z tabeli 5.

¹¹ Program Gephi do podziału na moduły wykorzystuje algorytm opracowany przez Vincenta D. Blondella, Jean-Loup Guillaume'a, Renaud Lambiotte'a i Etienne Lefebvre'a, *Fast Unfolding of Communities in Large Networks*, „Journal of Statistical Mechanics: Theory and Experiment” 2008, P1008.

Wykres 1. Żydzi wstępujący w związek małżeński w Piotrkowie Trybunalskim w latach 1808–1867 w kontekście społeczno-zawodowych powiązań międzygrupowych

5. Elitarny krąg kupców i urzędników gminnych, do którego dostęp miały z rzadka córki najbogatszych przedstawicieli innych zawodów. Do kręgu tego zaliczały się osoby pozostające przy rodzicach, będących – jak wykazę w dalszej części pracy – również kupcami i urzędnikami.

Związki małżeńskie zwierane były w ramach najbliższych sobie kręgów społecznych. W oczach swatów, rodziców, a także państwa młodych znajdowała uznanie zawodowa, społeczna i finansowa bliskość rodzin nowożeńców. Z tych względów do związków małżeńskich między kupcami a przedstawicielami nizin społecznych w ogóle nie dochodziło. Podziały między kupcami a zwykłymi kramarzami czy przekupniami dodatkowo wzmacniało prawo Królestwa Polskiego przyznające tym pierwszym prawo nauczania zawodu i wyłączność na

międzynarodowy handel¹². Wyjątkowe, bowiem oparte na szacunku do autorytetu religijnego, a nie na relacjach zawodowych, były bliskie związki kupców z urzędnikami kahalnymi: kantorami, rabinami czy pisarzami. W dalszej części studium wykaże, że większość z nich również pochodziła z rodzin kupieckich.

Wykonywany zawód nie był jedynym czynnikiem, który wpływał na dobór partnera, również majątek rodzin nupturientów odgrywał znaczącą rolę (tabela 3). Piotrkowscy Żydzi preferowali partnerów z rodzin o zbliżonym statusie majątkowym¹³.

Tabela 3. Liczba zawartych małżeństw obustronnie pierwszych u Żydów w Piotrkowie Trybunalskim w latach 1821–1850 według statusu majątkowego ojca pana młodego i panny młodej

		Status majątkowy ojca					ogółem
		kawaler	panny				
		1	2	3	4		
Najbiedniejsi, zwolnieni z podatku	l.b.	32	13	5	–	50	
	%	64,0	26,0	10,0	–	100,0	
I połowa płatników, płacąca niższe składki	l.b.	15	10	6	–	32	
	%	46,9	31,3	21,9	–	100,0	
II połowa płatników, płacąca wyższe składki	l.b.	4	5	17	2	26	
	%	15,4	19,2	65,4	7,7	100,0	
w tym najbogatszych 10%	l.b.	1	1	2	2	4	
	%	25,0	25,0	50,0	50,0	100,0	

Uwaga: pozycja majątkowa ojca każdorazowo określona przy ślubie dziecka. Średnie obliczone na podstawie deklarowanego wieku małżeństwa.

Preferencje w wyborze partnerów z własnego kręgu społeczno-zawodowego i majątkowego są często obserwowane w miejskich i wiejskich społecznościach XIX wieku. Zarówno wśród Żydów Torunia i Suwałk¹⁴, jak i chrześcijan w Warszawie, Poznaniu, Opolu i Jasienicy¹⁵ w XIX wieku panowie młodzi dobierają żony (i *vice versa*) z rodzin z własnej grupy zawodowej częściej niż wynikałoby

¹² W. Ćwik, *O sytuacji* [7], s. 32.

¹³ Pelagia Kwapulińska, badając parafię kochłowską, zauważyła, że tam kryterium majątkowe nie było najważniejsze w doborze nowożeńców. Pelagia Kwapulińska, *Rodzina w parafii kochłowskiej w XIX wieku*, [w:] Śląskie studia demograficzne, t. 5, *Rodzina*, red. Zbigniew Kwaśny, Wrocław 2001, s. 146 n.

¹⁴ A. Zielińska, *Przemiany* [2], s. 101–108; A. Markowski, *Między* [2], s. 136. Autor na s. 210 prezentuje uproszczony schemat zależności rodzinno-społecznych potwierdzający wewnątrzgrupowe społeczne preferencje suwalskich Żydów.

¹⁵ S. Kowalska-Glikman, *Ruchliwość* [4], s. 137; K. Makowski, *Rodzina* [4], s. 117–121; Waldemar Pasieka, *Śluby w parafii opolskiej w latach 1801–1850*, PDP 21 (2000), s. 71–78; Radosław Gaziński i in., *Śluby w parafii ewangelickiej Jasienica pod Szczecinem w latach 1778–1880*, PDP 28, 2007, s. 100; E. Kościk, *Mobilność* [4], s. 313–318.

to z ogólnej struktury zawodowej społeczności (ryнку matrymonialnego). Badacze Opola, Jasienicy, Kochłowic i Radzionkowa¹⁶ zwracają uwagę na znacznie częstszy wewnętrzny dobór społeczny wśród chłopów. Jednym z czynników stymulujących siłę wewnątrzgrupowych preferencji była konieczność posiadania doświadczenia w pracy na roli u obojga partnerów do sprawnego prowadzenia gospodarstwa wiejskiego. W wielu parafiach¹⁷ najbogatsi chłopci preferowali córki najbogatszych chłopów. Ubożsi chłopcy wykazywali się większą mobilnością, lecz wciąż przeważnie w ramach stanu chłopskiego. Podobnie w miastach najmniej ruchliwi społecznie byli przedstawiciele najbardziej dochodowych zawodów. Ubożsi kawalerowie z miasta wykazywali się większą ruchliwością społeczną, ale w polu ich zainteresowań matrymonialnych znajdowały się również córki biedniejszych chłopów. Piotrkowscy Żydzi, rzecz jasna, nie wstępowali w związki małżeńskie z chłopkami, niemniej ich niższe kręgi społeczne również wykazywały się większą mobilnością w porównaniu do wyższych kręgów.

Porównanie zawodu wykonywanego przez ojca pana młodego i zawodu pana młodego pozwala na zbadanie dziedziczenia pozycji społeczno-zawodowej. Takie badanie jest tylko jedną z form badania międzypokoleniowej ruchliwości społeczno-zawodowej, gdyż dotyczy osób na różnych etapach życia zawodowego¹⁸ (ojca mającego przeważnie ponad 20 lat doświadczenia i jego syna dopiero wchodzącego w samodzielne życie zawodowe). Stwierdzenie awansu lub degradacji na podstawie aktu ślubu możliwe jest tylko w wypadku zawodów, w których pełną biegłość można zdobyć w stosunkowo krótkim czasie przed zawarciem ślubu, niemożliwe jest zaś w wypadku, gdy doskonalenie zajmuje wiele lat. W wypadku społeczności żydowskiej Piotrkowa problem ten dotyczy jedynie nielicznych znawców prawa żydowskiego i lekarzy. Jeśli ojciec był uczonym, a pan młody uczniem, to stwierdzenie, czy pozycja syna uległa zdegradowaniu wymaga prześledzenia jego dalszej

¹⁶ E. Kościk, dz. cyt., *Mobilność* [4], s. 313–318; W. Pasięka, *Śluby* [14], s. 71–78; P. Kwapińska, *Rodzina* [12], s. 146 n.; Marek Górny, *Ruchliwość społeczna mieszkańców parafii Radzionków w latach 1851–1870 w świetle metryk ślubów*, PDP 16, 1985, s. 157–158. Badacze tych miejscowości nie porównywali doborów społeczno-zawodowych nowożeńców z ogólną strukturą społeczności. Brak takiego porównania jest źródłem błędnej opinii K. Makowskiego, że kupcy poznańscy nie żenili się we własnym gronie: podczas gdy w latach 1843–1848 stanowili oni zaledwie 3% ludności Poznania, aż 35% z nich ożeniło się z córkami innych kupców. K. Makowski, *Rodzina* [4], s. 118

¹⁷ M. Górny, *Ruchliwość* [15], s. 157 n.; Danuta Daszkiewicz-Ordylowska, *Śluby w parafii toszeckiej w latach 1789–1877*, [w:] *Śląskie studia demograficzne*, t. 1: *Śluby*, red. Zbigniew Kwaśny, Wrocław 1995, s. 64 i n.; Jerzy Spychała, *Śluby w parafii Strzelce Opolskie w latach 1766–1870*, [w:] *Śląskie studia demograficzne*, t. 1: *Śluby*, red. Zbigniew Kwaśny, Wrocław 1995, s. 38; K. Makowski, *Rodzina* [4], s. 118–120. Zależności te dla żydowskiej społeczności Torunia nie były aż tak jednoznaczne. A. Zielińska, *Przemiany* [2], s. 108.

¹⁸ Por. Stefania Kowalska-Glikman, *Akta masowe w badaniach historii społecznej*, [w:] *Metody i wyniki. Z warsztatu historyka dziejów społeczeństwa polskiego*, red. Stanisław Kalabiński, Warszawa 1980, s. 187 i n.; M. Górny, *Ruchliwość* [15], s. 160.

kariery zawodowej – uczeń bowiem mógł zostać zaledwie nauczycielem albo poważanym w gminie uczonym.

Dane ujęte w tabelach 4 i 5 wykazują, że wykonywany przez ojca zawód miał silny wpływ na decyzje zawodowe jego syna. 64% osób zajmujących się handlem w chwili ślubu pochodziło z handlujących rodzin, wśród nich szczególnie często dziedziczny był status kupca. Rzemieślnicy dziedziczyli swój zawód nieco rzadziej – 49% z nich pochodziło z tej samej grupy zawodowej, kolejnych 19% z rodzin wyrobników. Panowie młodzi pracujący w przemyśle rekrutowali się w 57% z ojców z tej samej grupy zawodowej i w kolejnych 17% z wyrobników. Stosunkowo najłabsza zależność występowała wśród kawalerów wykonujących różne usługi – tylko 35% miało ojców z tej samej grupy zawodowej, ojcowie kolejnych 26% zajmowali się wyrobnictwem. Wprowadzony wyżej podział na kręgi społeczne znajduje swoje zastosowanie również w badaniu dziedziczenia. Pan młody przeważnie dziedziczy po ojcu status społeczno-zawodowy bez względu na krąg, z którego się wywodzi. Krąg ten określa również granice społeczno-zawodowe, w ramach których syn mógł awansować lub zostać zdegradowany. Jeśli już wykraczał poza krąg swego ojca, to zazwyczaj do sąsiedniego kręgu zgodnie z wprowadzonym wyżej podziałem. Ograniczone możliwości awansu, ale także i ryzyko degradacji obrazuje najwyraźniej grupa wyrobników. Niewielu ojców wykonujących inne zawody mogło smuć się synem wyrobnikiem, jak i niewielu synów trudniących się wyrobnictwem mogło pochwalić się ojcem wykonującym inny zawód. Zdecydowana zmiana statusu społecznego następowała jedynie w wypadku degradacji – wśród reprezentantów rzemiosła, usług, przemysłu i wyrobnictwa znajduje się kilku synów kupieckich, nie ma natomiast wypadku odwrotnego, wśród kupców brak synów z rodzin zajmujących się rzemiosłem, usługami, przemysłem czy wyrobnictwem. Dowody degradacji społecznej można odnaleźć na listach płatników składek, sporadycznie wspierających ubogich bankrutów kupieckich.

Zależności między zawodem ojca a profesją syna nie zarejestrował A. Markowski wśród suwalskich Żydów w latach 1827–1834. Autor wiąże zerwanie rodzinnych tradycji zawodowych z pogarszającą się sytuacją Żydów w Suwałkach, zmuszającą młodych do próby sił w nowych profesjach¹⁹. Możliwe zatem, że większy Piotrków Trybunalski zapewniał względnie lepsze i stabilniejsze ekonomiczne warunki życiowe swoim mieszkańcom. Związek między statusem ojca i syna rejestrują Stefania Kowalska-Glikman wśród żydowskiej i chrześcijańskiej ludności Warszawy²⁰ oraz Krzysztof Makowski wśród chrześcijan w Poznaniu. Ich zdaniem głównym czynnikiem rozluźniającym u chrześcijan ten związek

¹⁹ A. Markowski, *Między* [2], s. 195.

²⁰ Stefania Kowalska-Glikman, *Drobnomieszczaństwo w dziewiętnastowiecznej Warszawie*, Warszawa 1987, s. 64; też, *Ruchliwość* [4], s. 138–169.

Tabela 4. Liczba zawartych małżeństw przez żydowskich kawalerów w Piotrkowie Trybunalskim w latach 1808–1870 według statusu społeczno-zawodowego panów młodych i ich ojców

Zawód lub dział zatrud- nienia pana młodego	Zawód lub dział zatrudnienia ojca pana młodego										
	ogółem	handel			urzędnicy	przemysł	rzemiosło	usługi	wyrobnik	inne	ubogi
		ogółem	niekupcy	kupcy							
handel											
ogółem	41	16	10	6	1	1	3	2	2	–	–
niekupcy	24	8	7	1	–	1	3	2	2	–	–
kupcy	17	8	3	5	1	–	–	–	–	–	–
urzędnicy	2	1	–	1	–	–	–	–	–	–	–
przemysł	19	1	–	1	–	10	1	1	3	2	–
przy rodzinie	11	4	4	–	–	–	–	–	3	–	–
rzemiosło											
ogółem	99	15	13	2	–	5	41	5	16	1	1
terminatorzy	89	14	12	2	–	1	40	5	13	1	1
czeladnicy	3	–	–	–	–	2	–	–	1	–	–
pozostali	7	1	1	–	–	2	1	–	2	–	–
usługi	27	4	3	1	–	1	3	8	6	1	–
wyrobnik	24	2	1	1	–	1	–	1	14	–	4
żołnierz	1	–	–	–	–	–	–	–	1	–	–
inne	1	–	–	–	–	–	1	–	–	–	–

Tabela 5. Procentowy udział zawartych małżeństw przez żydowskich kawalerów w Piotrkowie Trybunalskim w latach 1808–1870 według statusu społeczno-zawodowego panów młodych i ich ojców

Zawód lub dział zatrud- nienia pana młodego	Zawód lub dział zatrudnienia ojca pana młodego										
	ogółem	handel			urzędnicy	przemysł	rzemiosło	usługi	wyrobnik	inne	ubogi
		ogółem	niekupcy	kupcy							
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
handel											
ogółem	100,0	64,0	40,0	24,0	4,0	4,0	12,0	8,0	8,0	–	–
niekupcy	100,0	50,0	43,8	6,3	–	6,3	18,8	12,5	12,5	–	–
kupcy	100,0	88,9	33,3	55,6	11,1	–	–	–	–	–	–
urzędnicy	100,0	100,0	–	100,0	–	–	–	–	–	–	–
przemysł	100,0	5,6	–	5,6	–	55,6	5,6	5,6	16,7	11,1	–
przy rodzinie	100,0	57,1	57,1	–	–	–	–	–	42,9	–	–

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
rzemiosło												
ogółem		100,0	17,9	15,5	2,4	–	6,0	48,8	6,0	19,0	1,2	1,2
terminatorzy		100,0	18,7	16,0	2,7	–	1,3	53,3	6,7	17,3	1,3	1,3
czeladnicy		100,0	–	–	–	–	66,7	–	–	33,3	–	–
pozostali		100,0	16,7	16,7	–	–	33,3	16,7	–	33,3	–	–
usługi		100,0	17,4	13,0	4,3	–	4,3	13,0	34,8	26,1	4,3	–
wyrobnik		100,0	9,1	4,5	4,5	–	4,5	–	4,5	63,6	–	18,2
zołnierz		100,0	–	–	–	–	–	–	–	100,0	–	–
inne		100,0	–	–	–	–	–	100,0	–	–	–	–

i pozwalającym synom na przełamanie barier społecznych i awanse było wykształcenie i bogactwo²¹. Sytuacja w społeczności żydowskiej Piotrkowa Trybunalskiego była odmienna. W społeczności tej – bez ziemian, oficerów, prawników, inżynierów i naukowców – to bogaci kupcy zajmowali szczyt drabiny społecznej oraz rekrutowali się przede wszystkim z własnych kręgów. Również wykształcenie nie było drogą do awansu, przynajmniej w formie występującej w społecznościach chrześcijańskich. W żydowskim Piotrkowie wykształcenie oznaczało wyłącznie biegłość w prawach judaizmu, wiązało się z autorytetem, ale jako takie nie przynosiło profitów. Sytuacja majątkowa musiała być zabezpieczona przez rodziców, teściów lub pracę uczonego w innym zawodzie. Choć w kulturze Żydów aszkenazyjskich i w historiografii²² utrwalony jest obraz biegłego, ubogiego ucznia, który swoim talentem pozyskał sobie bogatych teściów i tym samym wybijał się na sam szczyt społecznej hierarchii, to praktycznie wypadki takie należały do rzadkości. Akta ślubów notują 14 uczniów i uczonych (tabela 6), z których co najmniej sześciu ojcowie zajmowali się handlem, co najmniej ośmiu miało teściów również kupców i handlarzy; dziesięciu zaś samemu zajmowało się handlem w późniejszym etapie swego życia, być może również pod wpływem teściów. Jedyne o dwóch uczniach wiadomo, że pochodzili z rodzin niezajmujących się handlem: piekarza i szkolnika. Podobne elitarne pochodzenie mieli uczniowie suwalscy (1827–1834)²³. W większości zatem wypadków to pochodzenie z bogatych rodzin umożliwiło zdobycie wykształcenia i statusu uczonego-kupca utwierdzonego związkiem małżeńskim z rodziną kupiecką. Pokażny majątek pozwalał im na poświęcanie części czasu na nieprzynoszące dochodu, ale prestiżowe studiowanie praw judaizmu. Wykształcenie niewspierane funduszami

²¹ S. Kowalska-Glikman, *Ruchliwość* [4], s. 74; K. Makowski, *Rodzina* [4], s. 108.

²² Jacob Katz, *Tradition and Crisis. Jewish Society at the End of the Middle Ages*, New York 1993, s. 118 n.; Menachem Breyer, *The Jewish Woman in Rabbinic Literature*, t. 2: *A Psycho-historical Perspective*, Hoboken 1986, s. 58 n.; Mark Zborowski, Elizabeth Herzog, *Life is with People*, New York 1953, s. 81–83.

²³ A. Markowski, *Między* [2], s. 137.

Tabela 6. Kariery zawodowe uczniów i uczonych żydowskich w Piotrkowie Trybunalskim w latach 1820–1840

Imię i nazwisko	Inne zawody	Zawód ojca	Zawód teścia
uczeni			
Arie Natanowicz Ejbeszyc	kupiec	kupiec	kupiec
Wolf Goldknopf	b. d.	b. d.	b. d.
Pinkas Samuel Krakowski	kramarz, kupiec	kupiec	rabin z rodziny kupieckiej
Szaja Lewinsztajn	kupiec	kupiec	kupiec
Michał Moszkowicz Pimsztajn	handlarz, wyrobnik	solarz	szkolnik
Zelman Rozenkranc	handlarz	b. d.	handlarz zbożem
uczniowie			
Icyk Izraelowicz Bendermacher	mącarz, handlarz solą, handlarz skórami, spekulant	handlarz mąką	duchowny
Lewek Jakubowicz Lipszyc	kupiec, rzeźnik	b. d.	rzeźnik
Josek Majman	nauczyciel	b. d.	handlarz skórami
Berek Lewkowicz Silbersztajn	b. d.	szkolnik	handlarz zbożem
Szymon Jakubowicz Sztajn	kupeczyk, kramarz żelazem, kupiec żelazem, kupiec handlu korzennego	szynkarz	szynkarz, handlarz zbożem
Salomon Wajs	handlarz wełną	b. d.	b. d.
Abraham Lewkowicz Wald	b. d.	piekarz	b. d.
Icyk Chajmowicz Wolanowski	kupeczyk, szynkarz solą	b. d.	nauczyciel

rodziców nie wystarczało do zostania uczonym, a nauka pozostawała wśród Żydów najlepszym sposobem zostania nauczycielem i uzyskania zwolnienia z podatku – listy płatników podatków rejestrują ponad 40 takich przypadków. Brak wsparcia finansowego ze strony rodziców oraz konieczność przerwania nauki i rozpoczęcia pracy okazywały się główną przeszkodą do awansu społecznego.

Powstawanie gospodarstwa domowego

Piotrkowskie akta stanu cywilnego umożliwiają przyjrzenie się procesom formowania nowych gospodarstw domowych przy okazji zawierania małżeństw, przede wszystkim obyczajowi stołu ojcowskiego (kestu). Obyczaj ten wspominany jest w osiemnastowiecznych zarządzeniach szlacheckich²⁴,

²⁴ Jakub Goldberg, *Gminy żydowskie (kahały) w systemie władztwa dominialnego w szlacheckiej Rzeczypospolitej*, [w:] *Między historią a teorią. Refleksje nad problematyką dziejów i wiedzy historycznej*, red. Marian Drozdowski, Warszawa–Poznań 1988, s. 160 i n.

dziewiętnastowiecznych pismach rabinów i *maskili*²⁵, a także dwudziestowiecznych wspomnieniach²⁶. Według nich, kest był zwyczajem utrzymywania pary młodej przez kilka lat po ślubie w domu rodzicielskim panny młodej. Oparcie w domu rodzicielskim umożliwiać miało wypełnienie dwóch najważniejszych przykazań prawa żydowskiego – pozwalało na dalsze pełne poświęcenie się studiowaniu pism świętych oraz założenie rodziny w sprzyjających warunkach, zwalniających od konieczności „wytracania” czasu na pracę zarobkową. Skalę zjawiska wyolbrzymiała haskaloowa krytyka oraz wyidealizowany, sentymentalny charakter wspomnień ze sztetli. Shaul Stampfer²⁷ na podstawie statystyk sporządzonych przez R. Mahlera²⁸ uznał jednak ojcowski stół za zwyczaj o marginalnym charakterze, na który mogła pozwolić sobie jedynie grupa najbogatszych²⁹. Według danych R. Mahlera ze spisu z 1765 roku dla siedmiu województw 14,7% małżeństw w miastach i 10,7% na wsi zamieszkiwało w gospodarstwach swoich rodziców lub teściów³⁰. Odsetki wyliczone przez J. Goldberga na podstawie spisu 1791 roku z województwa krakowskiego, ziemi wieluńskiej i powiatu ostrzeszowskiego wynoszą 13,6% w miastach oraz 5,8% na wsiach³¹. A. Markowski ustalił, że w Nowogródku w roku 1811 w około 18% gospodarstw mieszkała więcej niż jedna rodzina³².

²⁵ Immanuel Etkes, *Marriage and Torah Study Among the Lomdim in Lithuania in the Nineteenth Century*, [w:] *The Jewish Family. Metaphor and Memory*, red. David Kraemer, New York–Oxford 1989, s. 156 i n.

²⁶ M. Zborowski, E. Herzog, *Life* [21], s. 299; Sydney Stahl Weinberg, *The World of our Mothers. The Lives of Jewish Immigrant Women*, Chapel Hill–London 1988, s. 5.

²⁷ S. Stampfer, *Families, Rabbis and Education. Traditional Jewish Society in Nineteenth-Century Eastern Europe*, Oxford 2010, s. 14.

²⁸ R. Mahler, *Jidn* [3], t. 2, tab. 7, 7 d.

²⁹ Zob. Artur Markowski, *Between Tradition and Economy. Jewish Family and Household in the Polish Kingdom in Pre-emancipation Era (To 1862)*, „Cajtsryft” 7, 2012, s. 38.

³⁰ R. Mahler, *Jidn* [3], t. 2, tab. 5D.

³¹ Jakub Goldberg w swoim artykule przyjmuje założenia: (1) częstość kestu spadła w drugiej połowie XVIII wieku (2) w wyniku kryzysu ekonomicznego; (3) małżeństwa zawierane były po uzyskaniu samodzielności ekonomicznej lub gdy były wspierane kestem. Autor jednak nie zauważył, że przyjęcie wyżej wymienionych założeń wymagałoby uznania, że średni wiek zawierania pierwszego małżeństwa wśród Żydów wzrastał w drugiej połowie XVIII. Ponieważ według wyliczeń tegoż i tak (4) wiek zawierania małżeństwa w końcu XVIII wieku jest niski, wskazane jest odrzucenie któregoś z powyższych założeń, najprawdopodobniej pierwszego. Gdy porównamy dane tylko dla województwa krakowskiego i wieluńskiego z 1765 roku (zamiast wszystkich województw, jak czyni to J. Goldberg) z danymi z 1791 roku (w większości pochodzącymi z tych województw), to zwyczaj kest u utrzymuje się na zbliżonym poziomie. J. Goldberg, *Die Ehe* [3], s. 485–501; R. Mahler, *Jidn* [3], t. 2, tab. 5D.

³² Gospodarstwa typu 2, 4, 5 i 6 według typologii Lasletta. A. Markowski, *Gospodarstwo* [3], s. 481; tenże, *Lęki i dylematy rodziny żydowskiej w strefie osiedlenia w połowie XIX w. – przykład Nowogródka*, „Przegląd Historyczny” 103, 2012, s. 775–798.

Zastosowana przeze mnie metoda badania struktur rodziny jest autorską propozycją wykorzystania potencjału, który daje rekonstrukcja rodzin, gdyż stwierdzenie przyjęcia pary nowożeńców pod opiekę jednej z par rodzicielskich w Piotrkowie możliwe jest jedynie w sposób pośredni. Od 1815 roku do 1825 roku rejestrowane były w aktach urzędu stanu cywilnego, zazwyczaj regularnie, adresy zamieszkania z dokładnymi numerami parcel nupturientów oraz rodziców. Umożliwiło to porównanie adresu zamieszkania w czasie ślubu z adresem zamieszkania w czasie urodzenia pierwszego dziecka. Badanie wymagało przyjęcia dwóch ogólnych założeń:

1. Zdecydowana większość nowożeńców do ślubu mieszkała razem z rodzicami (poświadczonymi okresami, w których urzędnicy regularnie odnotowywali taki fakt słownym zapisem).
2. Rodzice nowożeńców i nowożeńcy nie przestawali mieszkać razem między ślubem młodych a urodzeniem pierwszego dziecka.

Zgodność adresu³³ zamieszkania rodziców zeznanego w przy okazji urodzenia pierwszego dziecka z adresem zamieszkania pana, panny młodej lub ich rodziców zeznanym w akcie ślubu uznać można za oznakę poszerzenia gospodarstwa o młodą parę. Dodatkową wskazówką, tym razem jednoznacznie wskazującą na wprowadzenie tego zwyczaju przez rodziców nowożeńców, jest stwierdzenie w akcie urodzenia w miejscu zawodu, że ojciec mieszkał „przy rodzicach”³⁴.

W latach 1815–1825 (tabela 7) w grupie par młodych, dla których ustalony został adres przynajmniej dla rodziców lub teściów, w jednym domu razem z rodzicami mieszkało 20,8% par małżeńskich, a dalsze 5,7% mieszkało w bezpośrednim sąsiedztwie rodziców. Próba 22 wyodrębnionych par mieszkających z rodzicami jest zbyt mała, aby poddać ją szczegółowej analizie struktury zawodowej. Można jednak stwierdzić, że opieka służyła zarówno do nauki (cztery wypadki uczniów i nauczycieli), jak i zdobywania praktyki zawodowej w handlu (pięć wypadków)³⁵, a także w innych zawodach (rzeźnik, mącarz, furman). Połowa z wypadków miała miejsce w domu ojca, połowa w domu teścia. W wypadkach, w których udało się ustalić pozycję ekonomiczną na podstawie list płatników składek, rodzice sprawujący opiekę należeli do średniozamożnych warstw płatników³⁶. Dodatkowo w grupie, dla której udało się ustalić adresy wszystkich trzech stron (pary młodej, rodziców i teściów), 3 pary młode na 16 mieszkały pod adresem teściów lub rodziców, co koresponduje z wynikiem z tabeli 7.

³³ Badanie dotyczy lat, w których większość czasu rejestracja powadzona była bezpośrednio przez burmistrza, byłego sekretarza policji i miasta, Jakuba Wojciechowskiego. Można uznać, że osoba o takim doświadczeniu urzędniczym dobrze znała topografię miasta i adresy budynków.

³⁴ Zob. S. Kowalska-Glikman, *Drobnomieszczanstwo* [19], s. 64.

³⁵ Zob. J. Katz, *Tradition* [21], s. 159.

³⁶ W klasie 4 i 3 po trzy wypadki, w klasie 2 jeden przypadek.

Tabela 7. Żydowskie pary młode w Piotrkowie Trybunalskim w latach 1815–1825 według miejsca zamieszkania po ślubie

Z rodzicami		Inne		Sąsiednia parcela ^a		Brak danych ^b		Ogółem ^c	
liczby bezwzględne i względne									
l.b.	%	l.b.	%	l.b.	%	l.b.	%	l.b.	%
22 ^d	20,8	51	48,1	6	5,7	28	26,4	107	100
Średni wiek zawarcia małżeństwa									
Panna	Kawaler	Panna	Kawaler	Panna	Kawaler	Panna	Kawaler	Panna	Kawaler
20,7	22,0	21,7	22,6	.	.	20,3	24,3	21,3	23,3

^a Gdy numer parceli zamieszkania zeznany w akcie ślubu różnił się o jeden w stosunku do numeru parceli zeznanego w akcie urodzenia.

^b Niepełne dane adresowe uniemożliwiają stwierdzenie miejsca zamieszkania pary młodej względem miejsca zamieszkania rodziców.

^c Badaniem zostały objęte małżeństwa pierwsze dla obojga nupturientów, w których odstęp między ślubem a urodzeniem pierwszego dziecka wynosił mniej niż pięć lat.

^d W tym u ojca pana młodego 9 przypadków, u teścia 10, brak określenia – 3 przypadki.

Analiza wieku zawarcia małżeństwa dla panien i kawalerów w poszczególnych grupach małżeństw z lat 1815–1825 pokazuje, że wiek zawarcia małżeństwa dla panien objętych opieką jest o rok niższy niż u panien pozbawionych takiego wsparcia, odpowiednio wiek kawalerów jest niższy o 0,6 roku. Wsparcie rodziców umożliwiało wstąpienie w związek małżeński być może jeszcze przed osiągnięciem pełnej samodzielności finansowej pozwalającej na założenie niezależnego gospodarstwa. Zenon Guldon sugerował, że obyczaj ojcowskiego stołu mógł być czynnikiem sprzyjającym niższemu wiekowi zawierania małżeństwa wśród Żydów³⁷. Tymczasem skala zjawiska w Piotrkowie – szczególnie jeśli odniesie się je do ogółu gospodarstw w społeczności, nie tylko gospodarstw nowożeńców – i występowanie jego w podobnych wariantach wśród społeczności chrześcijańskiej nie potwierdza tej hipotezy. W Piotrkowie tylko co piąta młoda para mieszkała z rodzicami, ale o ile robiła to przez ograniczony czas, ogólny odsetek gospodarstw zstępnie poszerzonych był mniejszy. Ponadto nie można wykluczyć tego, że część domów w Piotrkowie mogła być podzielona na mieszkania tak, że para młoda mogła zachowywać rozdzielność finansową – prowadzić własne gospodarstwo, zamieszkując w tym samym budynku.

Przyjmowanie do gospodarstwa rodziców młodej pary mogło pełnić wiele funkcji społecznych. Było:

³⁷ Zenon Guldon, Waldemar Kowalski, *The Jewish Population and Family in the Polish-Lithuanian Commonwealth in the Second Half of the 18th Century*, „The History of Family” 8, 2003, issue 4, s. 526.

- sposobem na życie zgodne z Torą archetypowego, utalentowanego żydowskiego ucznia i nowo ożenionego pana młodego;
- sposobem przekazania cennego doświadczenia zawodowego w obrębie i w interesie rodziny, czy to zięciowi, czy synowi;
- życiową koniecznością podyktowaną warunkami ekonomicznymi³⁸;
- sposobem na omińnięcie ograniczeń wynikających z przywilejów osiedleńczych, niemożności swobodnego budowania i kupowania nieruchomości – ograniczenia zniesione zostały wraz z reformą Wielopolskiego w 1862 roku³⁹.

Ponieważ tak nakreślone zjawisko wykracza daleko poza ramy tradycyjnie opisywanego kestu, właściwe jest ograniczenie stosowania terminu „kest” do sytuacji opisanej w punkcie 1, ewentualnie w punkcie 2. Tym samym wspomniane wyżej dane statystyczne z osiemnastowiecznych spisów ujmują nie tylko kest, lecz i inne warunki, w których para była obejmowana opieką rodzicielską.

Mimo że powyższa analiza nie stosuje typowych metod badań rozmiaru gospodarstwa domowego, można stwierdzić, że procesy formowania gospodarstwa żydowskiego w Piotrkowie nie odbiegają od europejskich procesów kształtowania się gospodarstw domowych. Schemat „poduszki startowej”, którą jest czasowo poszerzone gospodarstwo domowe o parę młodą (*multiple family household, secondary unit down*), ewentualnie zgrupowanie gospodarstw krewnych (*kinship domain*), w świetle ostatnich badań wydaje się znacznie częściej występować w wybranych rejonach Europy Zachodniej, niż początkowo zakładał John Hajnal⁴⁰. Wciąż jednak gospodarstwa domowe zamieszkiwane były przede wszystkim przez rodziny nuklearne.

Liczebność rodziny

Liczebność rodziny przeanalizuję w świetle trzech spisów podatkowych: z lat 1851, 1861, 1865⁴¹. Rozumienie pojęcia *familia* przez ówczesnych jest kluczową sprą-

³⁸ Zob. J. Goldberg, *Die Ehe* [3], s. 501–515.

³⁹ Zob. Jakób Kirsztot, *Prawa Żydów w Królestwie Polskiem. Zarys historyczny*, Warszawa 1917, s. 124–132; J. Goldberg, *Gminy* [23], s. 160; W. Ćwik, *O sytuacji* [7], s. 17.

⁴⁰ Renzo Derosas, *A Family Affair. Marriage, Mobility, and Living Arrangements in Nineteenth-Century Venice, 1850–1869*, [w:] *The Road to Independence. Leaving Home in Western and Eastern Societies, 16th–20th centuries*, Bern i in. 2004, s. 149 n.; Charles Tilly, *The Historical Study of Vital Processes*, [w:] *Historical Studies of Changing Fertility*, red. tenże, Princeton 1978, s. 47. Mikołaj Szołtysek, *Teoria rodziny w ujęciu Petera Lasletta i The Cambridge Group – „angielska tajna broń”, jej krytycy i jej „długie trwanie”*, PDP 24, 2003, s. 22 i n.

⁴¹ 1851 rok: APŁ, Piotrkowski Rząd Gubernialny. Anteriora, sygn. 2549, bp. (Akta szczegółowe dotyczące się Dozoru Bóżniczego w Piotrkowie, t. 6, sek. 7, 1847–1858); 1861 rok: APŁ, Naczelnik powiatu Piotrkowskiego, sygn. 64, bp.; 1865 rok: AP Łódź, Piotrkowski Rząd Gubernialny. Anteriora, sygn. 2550, bp.

wą przy prowadzeniu badań demograficznych nad liczebnością rodziny i gospodarstwa domowego. A. Markowski, analizując analogiczne listy płatników składek na dozór bóżniczy w Suwałkach, przyjął definicję rodziny, odwołując się do gazety „Dostzegacz Nadwiślański”, która opisywała ją tak: „Za rodziną jedną uważa się mąż, żona, dzieci nieżonate, służący. Może jednak przy takiej rodzinie mieszkać pojedynczo ojciec lub matka lat 60 liczące, jeżeli ten ojciec lub matka niema osobnego handlu lub rzemiosła i jeżeli dla wieku swego pomocy dzieci swoich widocznie potrzebuje”⁴².

A. Markowski błędnie przyjął powyższą definicję jako zgodną z obecnie stosowaną przez historyków demografów⁴³ definicję gospodarstwa domowego (*household*), tj. grupy osób mieszkających pod jednym dachem, uzależnionych od siebie finansowo: rodziny nuklearnej gospodarza, krewnych i powinowatych z rodzinami, jak i służących. Wyżej bowiem cytowana definicja dotyczy „dzieci nieżonatych”, nie odnosi się jednak do dzieci w związkach małżeńskich. Zatem kwestią zasadniczą jest pytanie, czy niesamodzielne ekonomicznie dzieci pozostające w związkach małżeńskich, żyjące razem z rodzicami (teściami), stanowiły odrębną rodzinę czy nie. Odpowiedź przynoszą listy płatników składek, które rejestrują głowy rodziny pozostające przy rodzinie (tabela 8), tzn. na utrzymaniu rodziców lub teściów. W takim rozumieniu w jednym gospodarstwie domowym mieszkać mogły dwie, a nawet więcej rodziny. W konsekwencji rodziny w rozumieniu list podatkowych nie można uznawać za pojęcie tożsame z gospodarstwem domowym, rodzina nie obejmuje bowiem gospodarstw wielorodzinnych (*multiple family households*) i gospodarstw bez rodzin (*no family household*). Naturalnie, nie można przyjąć, że pojęcie rodziny było stosowane w Królestwie Polskim konsekwentnie, ponieważ jednak nie było tożsame ani z pojęciem gospodarstwa domowego, ani z pojęciem rodziny biologicznej, w moich badaniach pozostaną przy określeniu źródłowym.

Kolejną zasadniczą kwestią, jaką należy rozważyć przy analizie liczebności rodziny, to dokładność materiału źródłowego. Historycy demografowie zawsze przypuszczali, że w interesie głów rodzin było zaniżanie liczebności gospodarstwa, aby zmniejszyć obciążenia podatkowe wyliczane według jego rozmiaru. Autorami listy płatników składek byli jednak urzędnicy dozoru bóżniczego, którzy w porównaniu do urzędników miejskich lub państwowych znacznie lepiej orientowali się zarówno w możliwościach finansowych członków swojej społeczności, jak i ich liczebności. Przed urzędnikami bóżniczymi trudniej również było

⁴² Cyt. za A. Markowski, *Między* [2], s. 156.

⁴³ Peter Laslett, *Introduction: The History of the Family*, [w:] *Household and Family in Past Time*, red. tenże, Richard Wall, Cambridge 1972, s. 28–32.

członkom gminy ukryć członków rodziny. Za wiarygodnością źródła przemawia powtarzalność trendów w trzech badanych latach.

Tabela 8. Liczba rodzin żydowskich i ich przeciętna wielkość w Piotrkowie Trybunalskim w latach 1851–1865 w podziale na klasy podatkowe

Rok		Klasa rodziny										
		1	2	3	4	5	zwolnieni	1 i 2	3 i 4	5 i zwolnieni	płatnicy (1–5)	płatnicy i zwolnieni
1851	l.b.	24	23	71	33	51	442	47	104	493	202	644
	średnia	4,5	4,1	3,9	4,0	3,5	3,7	4,3	3,9	3,7	3,9	3,8
1861	l.b.	18	10	83	229	–	•	28	312	•	340	341
	średnia	4,2	4,3	4,5	4,1	–	•	4,3	4,2	•	4,2	4,2
1865	l.b.	10	25	64	140	–	577	35	204	577	239	829
	średnia	4,3	5,1	4,2	4,0	–	3,7	4,9	4,0	3,7	4,2	3,8

Średnia liczba członków rodziny uzależniona była bezpośrednio od jej pozycji majątkowej. Najbogatsze rodziny (tabela 8) miały największą liczbę członków, najbiedniejsze – najmniejszą. Przeciętna wielkość rodziny płaconej składkę wzrosła z 3,9 osoby w 1851 do 4,2 w 1861 i 1865 roku. Jeśli jednak uwzględnimy się wszystkich mieszkańców objętych badaniem, bez względu na ich stan majątkowy, to w ciągu 14 lat rozmiar przeciętnej rodziny pozostał niezmienny.

Twierdząc, że najbogatsi mieli najliczniejsze rodziny, nie podajemy przyczyny tego faktu. Podobną analizę rodziny wykonał A. Markowski dla rodzin żydowskich w Suwałkach⁴⁴. Co zaskakujące, w Suwałkach notujemy odwrotną zależność niż w Piotrkowie: najbogatsze rodziny są mają najmniejszą liczbę członków (średnia w latach 1849–1853: 3,6), natomiast najbiedniejsze – największą (średnia 5,8)⁴⁵. Pomiędzy skrajnościami plasowali się zwolnieni ze składek (średnia 4,4). A. Markowski uzasadniał małą liczebność najbogatszych rodzin postępującą asymilacją elit, higieną, kontrolą płodności oraz tym, że handlarze nie potrzebowali rąk do pracy tak, jak rzemieślnicy. Nie wydaje się jednak, aby wówczas różnice w stopniu asymilacji i oświeceniu Żydów w Suwałkach i Piotrkowie były na tyle duże, aby satysfakcjonująco wyjaśnić różnice blisko jednej osoby w liczebności rodziny (około 1851 roku). Jeszcze bardziej znacząca jest różnica w liczebności rodziny czwartej grupy podatkowej – w Suwałkach 5,8, natomiast w Piotrkowie

⁴⁴ A. Markowski, *Między* [2], s. 179.

⁴⁵ We Włodzimierzu Wołyńskim i Turzysku w 1859 roku rodziny posiadaczy domów były mniejsze niż rodziny bez nieruchomości. Obliczenia własne na podstawie: Oksana Karlina, *Jewrejski domohospodarstwa u Wołyńskij Hubernii w pershij połowyni XIX st.*, „Socium” 4, 2004, s. 60–62.

średnio 4,0. Spekulacje na temat czynników regulujących wielkość rodziny czy gospodarstwa domowego mogłyby uciąć jedynie badania nad spisami ludności, jednakże zarówno dla Suwałk, jak i Piotrkowa Trybunalskiego nie dochowały się spisy ludności. Zachowane księgi ludności stałej nie mogą ich zastąpić, gdyż rejestrują stałe miejsce zameldowania, a nie faktyczne miejsce zamieszkania.

Podsumowanie

Formowanie się małżeństw i gospodarstw domowych wśród piotrkowskich Żydów przebiegało w wielu aspektach tak, jak miało to miejsce wśród chrześcijańskich społeczności średnich i małych miast doby przedprzemysłowej. Podobieństwa dotyczyły wewnątrzgrupowej społecznej rekrutacji, sporadycznego czasowego poszerzania gospodarstwa o nowożeńców, przewagi związków wdowców z pannami wśród powtórných związków oraz szczytem jesienno-zimowym w sezonowości małżeństw. Podstawową różnicą jest niższy wiek zawarcia małżeństwa wśród Żydów niż wśród chrześcijan nie tylko w Piotrkowie, ale i w ogóle wśród chrześcijańskich społeczności miejskich na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej. Z niskim wiekiem zawierania małżeństw powiązany jest bardzo niski poziom celibatu definitywnego wśród kobiet, niespotykany na podobnym poziomie wśród chrześcijanek z miejskich społeczności przedindustrialnej Europy. Pozostałe obserwacje, takie jak dominująca nuklearna forma gospodarstwa, sezonowość małżeństw, społeczno-zawodowe i majątkowe tendencje endogamiczne oraz dominacja związków wdowców z pannami wpisują się w dotychczasowy obraz demograficzny dawnej Polski. W literaturze⁴⁶ wczesne małżeństwa u Żydów uzasadniano na pięć sposobów:

- wolą wypełnienia religijnego nakazu „bądźcie płodni i rozmnażajcie się”⁴⁷;
- istnieniem instytucji kestu gwarantującej wsparcie finansowe rodziców w pierwszych latach po ślubie⁴⁸;
- świadomą odpowiedzią na wysoki poziom umieralności mającą na celu pełniejsze wykorzystanie płodnego okresu kobiety⁴⁹;

⁴⁶ J. Goldberg, *Die Ehe* [3], s. 483–488; ChaeRan Freeze, *Jewish Marriage and Divorce in Imperial Russia*, Hanover–London 2002, s. 52; S. Stampfer, *Families* [26], s. 16–18; J. Katz, *Tradition* [21], s. 115–117.

⁴⁷ Zygmunt Sułowski, *Mechanizmy ekspansji demograficznej Żydów w miastach polskich XVI–XIX wieku*, „Zeszyty Naukowe KUL” 17, 1974, s. 105.

⁴⁸ Tamże; Z. Guldon, W. Kowalski, *The Jewish* [36], s. 525.

⁴⁹ J. Goldberg, *Die Ehe* [3], s. 499 i n.; C. Freeze, *Jewish Marriage and Divorce* [46], s. 53.

- wolą ochronienia młodych przed związkami pozamałżeńskimi związaną z brakiem wiary w judaizmie w możliwości zapanowania nad popędem seksualnym⁵⁰;
- warunkami społeczno-ekonomicznymi.

Powyższe uwagi, częściowo oparte na domniemaniach i normatywnych przesłankach, wymagają komentarza. Zgodnie z judaizmem najbardziej wskazane były małżeństwa osób o podobnym statusie społecznym, wieku i doświadczeniu matrymonialnym⁵¹. Tymczasem w Piotrkowie nie występowała znacząca pozytywna zależność między wiekiem partnerów małżonków obustronnie pierwszych, w powtórnych małżeństwach nie dominowały też małżeństwa wdowców z wdowami. Żydowskich małżonków wiązała ściśle przede wszystkim status społeczno-ekonomiczny, co jednak było cechą charakterystyczną również dla chrześcijańskich społeczności. Instytucja kestu, czy szerzej gospodarstwa wielorodzinnego, nie była ani aż tak popularna wśród Żydów, ani aż tak rzadka u chrześcijan. Argumentacja zakładająca szeroką świadomość mechanizmów demograficznych wśród ówczesnych wydaje się anachronizmem, projektowaniem w przeszłość wiedzy powszechnie znanej współczesnym demografom, a ówczesnie co najwyżej czytelnikom Thomasa Malthusa i fizjokratom. Wczesne zawarcie małżeństwa jako sposób na ochronę młodych przed związkami pozamałżeńskimi było możliwe tylko, gdy zaistniały dogodne ku temu warunki finansowe.

W Piotrkowie czynnikiem obniżającym wiek zawarcia małżeństwa była sytuacja finansowa nowożeńców i ich rodziców. Najwcześniej wstępowali w nowy związek ci, którzy mogli liczyć na finansowe wsparcie rodziców: 20% par pozostających w gospodarstwie rodziców i nieliczna grupa pozostająca „przy rodzicach”, to jest na ich utrzymaniu. Bogatsza grupa zajmujących się handlem, zwłaszcza kupcy, zawierała związki wcześniej niż biedniejsi od nich rzemieślnicy. Najpóźniej – najbiedniejsi wyrobownicy. Dane te zgodne są z podstawowym założeniem modelu J. Hajnala, zgodnie z którym małżeństwo zawierane jest w chwili uzyskania samodzielności ekonomicznej lub gdy młodzi zamierzają pozostać po ślubie w gospodarstwie rodziców⁵². Niski i z czasem jeszcze bardziej obniżający się średni wiek zawarcia małżeństwa sugerowałby stopniowe polepszanie się i tak dobrej sytuacji ekonomicznej Żydów. Pragnąc jednak objaśnić wykazane tutaj różnice między chrześcijanami a Żydami jedynie czynnikiem ekonomicznym, byłbym zmuszony przyjąć, że chrześcijanie byli znacznie biedniejsi od Ży-

⁵⁰ C. Freeze, *Jewish Marriage and Divorce* [46], s. 53.

⁵¹ S. Stampfer, *Families* [26], s. 48; Ruth Landes, Mark Zobrowski, *Hypotheses Concerning the Eastern European Jewish Family*, „Psychiatry. Journal for the Study of Interpersonal Processes” 13, 1950, s. 449–453.

⁵² John Hajnal, *European Marriage Patterns in Perspective*, [w:] *Population in History. Essays in Historical Demography*, red. David V. Glass, David E.C. Eversley, London 1965, s. 133.

dów. Założenie takie pozostawałoby w sprzeczności z powszechnym przekonaniem historyków o fatalnej pozycji ekonomicznej Żydów w tym okresie⁵³. Przy porównywaniu ludności chrześcijańskiej i żydowskiej istotne jest uwzględnienie różnic w strukturze zawodowej – niemal każdy, kto handlował w Piotrkowie, był Żydem, niemal wszyscy rolnicy byli chrześcijanami. Przypuszczalnie obracanie majątkiem w postaci kapitału pozwalało na łatwiejsze usamodzielnienie się i rozpoczęcie działalności handlowej. Młode osoby handlujące, w przeciwieństwie do chłopów, nie były ograniczone dostępnością ziemi rolniczej, nie były też zmuszone uzupełniać niezbędnej siły roboczej potrzebnej do prowadzenia gospodarstwa⁵⁴. Mimo wszystko obecność znacznego odsetka handlujących wśród Żydów nie wystarczy do uzasadnienia wspomnianych różnic, gdyż wykonawcy wszystkich pozostałych zawodów, włącznie z rzemieślnikami, również żenili się wcześniej od ich chrześcijańskich sąsiadów. Możliwe, że występująca u Żydów tendencja do wczesnego zawierania małżeństwa wzmagana była przez aspekty kulturowe, przede wszystkim silne wsparcie rodziny i społeczności wykraczające poza pojedyncze gospodarstwo domowe w wąskim rozumieniu Petera Lasletta⁵⁵. Dodatkowo, poczucie odrębności względem chrześcijańskiej większości i wola jej zachowania⁵⁶ mogły wzmacniać ogólne tendencje demograficzne i wagę ścisłych interpretacji zasad religijnych. Materiał empiryczny z Piotrkowa Trybunalskiego nie pozwala na danie pewnych odpowiedzi, pozwala jednak postawić istotne pytania, na które odpowiedzi mogą dać jedynie kolejne badania.

Social and Professional Mobility of the Jews and Appearance of Jewish Households in Piotrków Trybunalski in 1808–1870

Summary

The article is the second part of the analysis of Jewish marriage certificates from Piotrków Trybunalski between 1808 and 1870. The author discusses social strategies of matching spouses on the basis of the declared grooms' and the parents' professions in the certificates; he also takes into consideration where the newlyweds had lived before

⁵³ Artur Markowski, *Between Tradition and Economy. Jewish Family and Household in the Polish Kingdom in Pre-emancipation era (to 1862)*, „Цайтшыфт” 7, 2012, s. 39–41.

⁵⁴ Witold Kula, *The Seigneurie and the Peasant Family in Eighteenth Century Poland*, [w:] *Family and Society. Selections from the Annales Economies, Sociétés, Civilisations*, red. Robert Forster, Orest Ranum, Baltimore–London 1976, s. 196; S. Stampfer, *Families* [26], s. 18.

⁵⁵ Zob. M. Szołtysek, *Teoria* [39], s. 22 i n.

⁵⁶ Zgodnie z hipotezą Calvina Goldsheidera sformowaną na podstawie jego obserwacji ortodoksyjnych i liberalnych środowisk religijnych w Ameryce Północnej. Zob. Calvin Goldscheider, *Population, Modernization, and Social Structure*, Boston 1971, s. 272–295.

contracting marriage and afterwards in order to explore the dwelling habits and the support on part of the parents. The results of the investigations, indicating social and professional endogamous preferences and neolocality, are analysed in the demographic and cultural context of the time. In the end, the author sums up the demographic differences and similarities between the Jews and the Christians and asks a question on the role of religion, social, and economic in shaping the demographic behaviour of the Jews from Piotrków.

Keywords: social and professional mobility, a family, households, marriages, the Jews, Piotrków Trybunalski